

Narrative Analysis in the Illustrations of Ilkhanid's Lusterware Ceramics; With Emphasis on the Correlation between Text and Image in the Lusterware Ceramics Collection at the National Museum of Iran

By Toktam Akbari¹, Reza Khazaei² *

Abstract:

The magnificent architectural complex of the Imam Reza's Shrine is not only a final destination for the hearts, but also a healer for the eyes and a manifestation of culture, art, science, and literature. Among the cultural manifestations of the Holy Shrine that recall the Iranians' ancient beliefs are scenes depicting mythological narratives in various locations. Beyond the architectural structure and spatial design of the Shrine, which are likely shaped by their mythological origins, the Shrine's miniaturists, with their understanding and mastery of certain motifs' mythological functions, have utilized them. While taking advantage of their decorative aspects, they seem to have intended to visualize the myths and legendary narratives that have formed the backbone of Iranian culture and history for millennia by embodying their core elements on the Shrine complex buildings. Mythical creatures such as dragons and real animals like lions and cows, and vital elements such as the sun, birds, and plants plays a defining role in the cycle of life and the governance of the universe, are among the motifs that have shaped the mythological scenes of the Shrine's tile work and miniature painting. This article will explore the philosophical significance and function of each element.

Keywords:

Imam Reza's Shrine, mythology, history, motif, inscription, miniature painting.

1. MA Student in Handicrafts, Research Orientation

2. PhD at Art Research, Lecturer, Faculty of Art, University of Birjand

tktmakbry29@gmail.com

reza.khazaei64@gmail.com

تحلیل روایت در نقوش سفالینه‌های زرین فام دوره ایلخانی؛ با تأکید بر تطبیق متن و تصویر در مجموعه سفال‌های زرین فام موزه ملی ایران

تکتیم اکبری؛ رضا خزاعی*^۲

۱ چکیده

سفال زرین فام از مهم‌ترین گونه‌ای سفال دوره اسلامی است که در دوره سلجوقی و ایلخانی به اوج تولید خود می‌رسد. در دوره‌های مختلف از ابتدا تا دوران اوج، نقوش مختلفی برای تزیین این نوع سفال به کار گرفته شده است. غالباً نقوش این سفالینه‌ها همراه با کتیبه‌هایی است که این گمان را پدید می‌آورد که این کتیبه‌ها احتمالاً شرحی بر تصویر خواهند بود. در این پژوهش به تطابق این تصاویر و متون در سفالینه‌های زرین فام دوره ایلخانی خواهیم پرداخت. این تطابق از این نظر می‌تواند مورد توجه باشد که تاکنون به این مطلب نگاهی با تمرکز به محتوای اثر و تطبیق آن با تصویر، صورت نگرفته است. هدف این پژوهش تطبیق متن و تصویر در سفالینه‌هایی است که دارای این دو عامل متن و تصویراند، برای رسیدن به تشابهات و تمایزاتی که احتمالاً نتایج تحقیق را مهم خواهد نمود. گردآوری اطلاعات و داده‌های این پژوهش با استناد به منابع مکتوب صورت گرفته است و گردآوری اطلاعات سفال‌های مورد نظر به‌طور انتخابی از آثار زرین فام موزه ملی ایران است. این پژوهش از نظر هدف بنیادی و از نظر ماهیت و روش تاریخی - توصیفی و روش تجزیه و تحلیل اطلاعات به شیوه کیفی و روش پردازش آن توصیفی - تحلیلی است تا در این قالب پاسخ‌گوی این سؤالات باشد: ۱- دو عامل متن و تصویر در سفالینه‌های زرین فام دوره ایلخانی چه نقشی را ایفا می‌نمایند؟! ۲- هر یک از عناصر تزیینی کتیبه و نقش مایه‌های حک شده در سفال‌های زرین فام این دوره تا چه میزان با یکدیگر در ارتباط و همگام‌اند؟ در نتیجه بیشتر متن و کتیبه‌های سفال‌های مورد نظر با یکدیگر مرتبط و مربوط به موضوعات غنایی و اساطیری است و تنها تعداد اندکی از آن‌ها با یکدیگر ارتباط ندارند.

۱ واژگان کلیدی

سفال زرین فام، مضامین روایی، کتیبه، دوره ایلخانی، تطبیق.

مقدمه

سفالگری از جمله هنرهای دیرین بشر برای رساندن پیغام و احساسات او نیز بوده است. ظروف سفالین ساخته شده توسط انسان بسیار ساده و فاقد هرگونه تزیین و لعاب بوده است؛ اما به تدریج استعداد، ذوق و سلیقه انسان باعث شد تا این ظروف با نقوش گوناگون تزیین شوند و علاوه بر جنبه کاربردی خود، ابعاد مختلف فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی را دربرگیرد. این هنر از جمله هنرهای مهم دوران اسلامی است که به تدریج تحولات چشمگیری یافته است. آثار سفالی اوایل دوران اسلامی از لحاظ طریقه ساخت و نوع طرح بسیار مختلف و گوناگون اند. سفال زرین فام از جمله این سفالهاست که در آن دوره‌ها رایج بود. با منع استفاده طلا از نظر دین اسلام، سفالگران بودند که توانستند با ساخت این نوع لعاب درخشان و زیبا جای ظروف طلا را پر کنند. این سفال در تمدن ایرانی در دوره سلجوقی و ایلخانی از نظر تکنیک ساخت و نقوش مورد استفاده، به اوج خود رسید و در غالب کاسه، کوزه و انواع کاشی‌ها در مناطق مختلف ایران با کیفیت‌های گوناگون جلوه‌گر شد. تزیین آن‌ها در سه دوره تاریخی اولیه، میانی و متأخر رواج یافت و از این حیث، سفال‌های این دو دوره مورد توجه پژوهشگران بسیاری قرار گرفته است (حسینی، فرخ‌فر، ۱۴۰۱: ۸۳). با توجه به نقوش متمایز این سفالینه‌ها، تمرکز بر روی نقوش و متونی که در سفالینه‌های زرین فام عصر ایلخانی وجود دارد حائز اهمیت است. این آثار در منابع و آثار شناسنامه‌دار موزه‌های داخلی بر اساس قرابت‌هایی همچون ترکیب بندی نقوش، تزیینات، شکل، ساختار و بدنه استوار است. به همین سبب در این پژوهش به تطابق تصاویر و متون در سفالینه‌های زرین فام عصر ایلخانی خواهیم پرداخت. این تطابق از این نظر می‌تواند اهمیت داشته باشد که تاکنون نگاهی دقیق و متناسب با محتوای اثر و تطبیق آن با تصویر، صورت نگرفته است. سؤالات مطرح عبارت‌اند از:

- متن و تصویر در سفالینه‌های زرین فام دوره ایلخانی چه نقشی را ایفا می‌کنند؟

- هریک از عناصر تزیینی کتیبه و نقش مایه‌های حک شده تا چه میزان با یکدیگر در ارتباط و همگام‌اند؟

هدف این پژوهش تطبیق متن و تصویر در مجموع سفالینه‌هایی است که دارای این دو عامل متن و تصویرند، برای رسیدن به تشابهات و تمایزاتی که احتمالاً نتایج تحقیق را مهم خواهد نمود. جامعه آماری پژوهش به صورت انتخابی و از میان سفالینه‌های زرین فام بر اساس ظروف دارای کتیبه و نقوش مختلف‌اند که به دوره ایلخانی اختصاص دارند و محفوظ در موزه باستان‌شناسی و هنر دوران اسلامی موزه ملی ایران می‌باشند.

پیشینه پژوهش

۱- کیانوش معتقدی و دیگران (۱۳۹۷) در کتابی با عنوان صد و سی سال مطالعات سفالینه‌های زرین فام ایرانی که به تاریخچه، بررسی و شناخت سفال زرین فام ایران پرداخته‌اند.

۲- تیمور اکبری در کتابی با عنوان سفال زرین فام (۱۳۹۷) به بررسی ظروف زرین فام و تاریخچه آن‌ها پرداخته است.

۳- آلیور واتسون در کتاب سفال زرین فام ایرانی، ترجمه شکوه ذاکری (۱۳۸۲)، که پیشینه سفالینه‌سازی، دوره‌ها و تاریخچه آن را بررسی کرده است.

۴- اسماعیل نصری (۱۴۰۰) در مقاله «بررسی و بازنگری تخصصی ۱۰ نمونه سفال زرین فام موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران» به بررسی ۱۰ نمونه از سفال‌های زرین فام متعلق به سده ششم و هفتم ه. ق در موزه آبگینه و سفال‌های ایران،

به روشن شدن زمان و مکان ساخت این نمونه‌ها و ترکیب بندی نقوش، تزیینات، شکل، ساختار، قالب و بدنه آن‌ها اشاره کرده است.

۵- _____ (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «درآمدی بر شکل‌گیری سفالینه‌های زرین‌فام ایران در دوران اسلامی» به مطالعه و شناخت زمینه‌های شکل‌گیری، دامنه تولید، پیشینه تاریخی و چگونگی روش ساخت این گونه‌ها پرداخته است.

۶- _____ و دیگران (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «مطالعه اشعار فارسی در سفال زرین‌فام سده‌های میانه کاشان (با نگاهی به آثار موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران)» به بررسی تعامل و پیوستگی شعرنویسی، با سفال زرین‌فام سده‌های میانی کاشان و دسته‌بندی محتوایی اشعار و کتیبه‌های آن‌ها پرداخته‌اند.

۷- آرش لشکری و دیگران (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی و مطالعه سفال‌های زرین‌فام نویافته آوه»، به معرفی و تحلیل نقوش سفال‌های زرین‌فام آوه و شناخت منشأ تولید چنین ظروفی در این منطقه پرداخته‌اند.

۸- ابراهیم رایگانی و داوود پاکباز (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی نقوش سفالینه‌های زرین‌فام و ظروف فلزی دوره سلجوقی و ایلخانی و بازتاب زندگی اجتماعی آن عصر» به بررسی ویژگی‌ها و شرایط اجتماعی مردمان عصر سلجوقی و ایلخانی پرداخته و تأثیر این عوامل اجتماعی را در بازنمایی نقوش سفالینه‌های زرین‌فام و ظروف فلزی به‌جامانده ردیابی نموده‌اند.

۹- بیک محمدی و دیگران (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «مطالعه تطبیقی سبک زرین‌فام شهرهای کاشان و رقه» به مشخص کردن شباهت و تفاوت‌های موجود بین دو سبک سفال کاشان و رقه پرداخته و در نهایت تأثیر و تأثر بین این دو سبک را مشخص کرده‌اند.

۱۰- سید هاشم حسینی، سمانه شیرخانی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «درآمدی بر گونه‌شناسی نقوش انسانی سفال‌های زرین‌فام سده‌های میانه اسلامی ری و کاشان» ویژگی‌های نقوش انسانی سفال‌های سده‌های میانه ری و کاشان و متعلقات نقوش انسانی نظیر پوشاک، زیورآلات و ... سفال‌های سده‌های میانه ری و کاشان برشمرده و تحلیل کرده‌اند.

۱۱- نیر طهوری (۱۳۸۱) در مقاله‌ای با عنوان «جستجوی مفاهیم نمادین کاشی‌های زرین‌فام» به بررسی کاشی‌های زرین‌فام دوره ایلخانیان (قرن هشتم، چهاردهم) و مفاهیم نمادین آن‌ها پرداخته است.

روش پژوهش

در این پژوهش به تطابق این تصاویر و متون در سفالینه‌های زرین‌فام عصر ایلخانی خواهیم پرداخت. این تطابق از این نظر می‌تواند مورد توجه باشد که تاکنون به این مطلب نگاهی به‌مرکز با محتوای اثر و تطبیق آن با تصویر، صورت نگرفته است.

این پژوهش از نظر هدف بنیادی و از نظر ماهیت و روش، تاریخی-توصیفی است. شیوه تجزیه و تحلیل اطلاعات به روش کیفی و طریقه پردازش آن توصیفی-تحلیلی است. گردآوری اطلاعات و سفال‌های مورد نظر به صورت انتخابی از آثار زرین‌فام موزه ملی ایران است. هنر و صنعت سفالگری از جمله هنرهای مهم دوران اسلامی محسوب می‌شود که تحولات بسیاری داشته است. سفال‌های زرین‌فام از جمله این سفال‌ها است که با سده‌های نخست اسلام (سده ششم تا هشتم هجری) رایج شد. نقوش انسانی، حیوانی، گیاهی و هندسی از عناصر عمده و اصلی

تزیینی در کاشی‌ها و محراب‌ها و ظروف سفالین زرین‌فام دوره ایلخانی است که اغلب با نقوش اسلیمی در کنار یکدیگر خودنمایی می‌کنند. کتیبه‌های به‌کاررفته بر روی ظروف اغلب در لبه داخلی و بیرونی؛ گاه در غالب موضوع اصلی تصاویر و در مواردی به شکل نوارهای عمودی نمایان می‌شوند. خطوط کوفی، ثلث، نسخ و تعلیق از اقسام رایج و پرکاربرد در این کتیبه‌ها هستند. در میان این آثار کتیبه‌های خوانا اغلب شامل جملات و رباعیات فارسی با موضوعات حماسی، غنایی، تاریخی و اساطیری‌اند؛ لیکن در این میان کتیبه‌هایی هم وجود دارند که ناخوانا و نمی‌توان آن‌ها را در زمره گروه خاصی از خطوط قرارداد.

۱ سفال زرین‌فام و انواع سبک‌های آن

سفالگری یکی از دستاوردهای بزرگ تمدن اسلامی است که به علت حمایت بازرگانان، حکام و عامه مردم و همچنین منع شرعی استفاده از ظروف طلایی، رواج گسترده‌ای می‌یابد. سفالگران، لعاب‌کاران، خوش‌نویسان و طراحان از جمله افرادی بودند که در تولید اشیای سفالین دست داشتند. طبقه متوسط جوامع اسلامی رغبت فراوانی به خرید آثار سفالی نشان می‌دادند و علاوه بر این، حمایت‌های دربار از هنرمندان تأثیر بسیاری در رشد و شکوفایی این هنر داشته است. شهرهای شوش، کاشان، اصفهان، ری از جمله مناطق مهم سفالگری ایران بوده است. تنوع کمی و کیفی آثار سفالی جهان اسلام از نکات درخشان هنر اسلامی به شمار می‌آید. در این مناطق ساختن ظروف بدون لعاب یکرنگ چندرنگ، مینایی و زرین‌فام رواج کامل داشته است. سفالگران دوران اسلامی با تمامی روش‌های ساخت، دستی، چرخ‌کاری و قالب‌گیری آشنا بودند و تلاش همیشگی آن‌ها در دستیابی به روش‌های جدید ساخت و لعاب‌های تازه در آثار برجای‌مانده به‌خوبی هویدا است (ویلسن آلن، ۱۳۸۳: ۴). زرین‌فام معادل واژه لاستر است و نوعی تزیین رو لعابی (رنگین) است که برای ایجاد جلای فلزی در سطح سفال لعاب‌دار استفاده می‌شود. سفالگران ایرانی در قرن‌های هفتم و هشتم هجری (سیزدهم و چهاردهم میلادی) این نوع رو رنگی‌ها را لایقه می‌نامیدند. زرین‌فام در هر دوره‌ای گران‌بها بود و منافع حاصل از آن می‌توانست برای سفالگران انگیزه‌ای قوی باشد تا آنان رموز این فن را نزد خود نگه‌دارند و مالک انحصاری این ظروف باشند (محمدزاده میانجی، ۱۳۹۲: ۹). بر روی ظروف دوران پیش از مغول سه سبک برجسته نقاشی زرین‌فام شناسایی شده است که دو سبک از آن‌ها به اصطلاح به شهرری و سومی به شهر کاشان منسوب‌اند. ظروف سفالی زرین‌فام در سه دوره تولید و عرضه شده است؛ بیشتر محققان بر این عقیده‌اند که زرین‌فام‌های اولیه در قرن سوم و چهارم تولید شده است. این نوع سفال فقط به سبب درخشندگی و شفافیت لعاب و استفاده از ترکیب لعاب‌های ارغوانی و قهوه‌ای به این نام شهرت یافته است. آلن کایگر اسمیت آغاز ساخت این ظروف را مربوط به دوره سلجوقی و علامات و نقوش آن را تقلیدی از هنر چینی می‌داند. به‌طورکلی ساخت این ظروف را در سه گروه دسته‌بندی کرده‌اند، ظروف زرین‌فام اولیه متعلق به قرن سوم و چهارم؛ ظروف زرین‌فام قرون میانی متعلق به قرن پنجم تا نهم و ظروف زرین‌فام متأخر متعلق به قرن دهم تا دوازدهم هجری. در مورد گروه اول محققان ساخت این ظروف را هم‌زمان با ظروف لعاب‌گلی رنگارنگ در قرن سوم و چهارم می‌دانند و پوپ ری را مرکز ساخت این نوع ظروف معرفی و آن را نوعی لعاب‌گلی رنگارنگ توصیف کرده است. به عقیده ارنست کونل نوعی سفال طلایی رنگارنگ قبل از سایر انواع سفالینه‌های دیگر به‌وسیله سفالگران عرضه شده است. (توحیدی، ۱۳۸۹: ۲۷۴).

۱ سبک درشت نقش

این سبک به جهت داشتن نقش مایه‌هایی در بزرگ و شیوه برجسته بودن ترسیمش به این نام معروف است و گفته می‌شود این سبک برگرفته از منابع مصری بوده است. کتیبه‌نگاری بر روی ظروف در این سبک اندک‌اند، اغلب سرهم و ناخوانا هستند و به ندرت کتیبه‌ای با خط خوانا وجود دارد. از میان کتیبه‌های موجود خط کوفی بنایی مشاهده می‌شود که دورتادور سطح بیرونی ظروف را در برمی‌گیرد. کتیبه‌های قرآنی همان دوره به همراه تذهیب، رشته دعاهای مرسوم برای صاحب اثر از جمله ویژگی آن‌هاست (نجفی، ۱۳۹۴: ۳۶). سوارکاران، تعقیب و گریز حیوانات، تصاویر عشاق، پادشاه نشسته بر تخت و ملازمانش، جنگ جویی با شمشیر و سپر در حال نبرد با پلنگ، صحنه نبرد، صحنه جلوس پادشاه، صحنه بزم و خوش‌گذرانی از مضامین نقوش این سبک‌اند (نجفی، ۱۳۹۴: ۳۹). مشخصه اساسی این سبک شیوه نقاشی‌اش است و آن نقش مایه‌های از پیش آماده سفیدرنگی است که در زمینه‌های زرین فام جلوه‌گری می‌کنند. طرح‌ها در ابتدا با خطوطی نازک کشیده و سپس پس‌زمینه با رنگ دانه زرین پر می‌شد و لعاب سفیدرنگ برای نمایش نقش مایه اصلی طرح باقی می‌ماند و در قسمت‌های سفید نیز جزئیات با لعاب زرین فام رنگ آمیزی می‌گردید نقش مایه‌های بزرگ اندازه سفیدرنگ با آنکه ویژگی این سبک‌اند، ولی وجودشان الزامی نیست. با آنکه تزئینات از پیش آماده از ظروف مصری اقتباس شده‌اند، اما استفاده از آرایه خراشیده در میان لعاب زرین فام دیده نمی‌شود؛ در حالی که این شیوه در ظروف مصری کاربردی گسترده داشته است. شناسه مشترک اغلب شکل‌های سبک درشت نقش، تمایل به عدم انسجام در سفالینه‌سازی است. خطوط کناره نما در اکثر موارد دقیق، و حتی یکدست و منظم نیست، زاویه‌ها تا حدودی به گرد شدن متمایل‌اند و پیچش حلقه‌های پایه به طرز مرتب نیست. این حالت مخصوصاً در میان فورم‌های بسته دیده می‌شود که با شکل‌های کشیده‌تر و محکم‌تر و نحوه ساخت بسیاری از آثار سبک ریزنقش و کاشان، که محل اتصال قسمت‌های مختلف آن نوک‌تیزتر است، تضاد چشمگیری دارد (آلیور واتسون، ۱۳۸۲: ۵۳ و ۸۴). تصویر چهره‌ها از جهت خطوط و حالت معمولاً به یکدیگر شبیه‌اند.

نقوش انسانی در این نوع سبک تزئینی اغلب به صورت پیکره‌های بزرگ و در حالت نشسته، در حال آشامیدن به تصویر کشیده شده‌اند. همان‌طور که پیش‌ازین نیز اشاره شد سبک درشت نقش از عناصر مصری اقتباس شده است؛ اما در مورد چهره‌نگاری این چنین نیست. این تصاویرها نشان می‌دهند که می‌توان منشأ اصلی صورت‌های گرد، مانند قرص ماه، اعضای ظریف کوچک و گیسوان بلند را که معیار قدیمی زیبایی زنان ایرانی است، در آثار بودایی آسیای مرکزی، در دوران پیش از اسلام، ردیابی کرد (واتسون، ۱۳۹۰: ۵۶). مشخصه مشترک بیشتر شکل‌های سبک درشت نقش، تمایل به عدم انسجام در سفالینه‌سازی است. خطوط کناره نما در اکثر موارد دقیق، یکدست و منظم نیست زاویه‌ها تا حدودی به گردیدن متمایل‌اند و شکل حلقه در پایه‌ها کاملاً منظم نیست. این حالت به خصوص، در میان ظروف دارای شکل بسته دیده شده است و با شکل کشیده‌تر و محکم‌تر و با ساخت بسیاری از آثار سبک ریزنقش و کاشان که محل اتصال قسمت‌های مختلف آن نوک‌تیزتر است، تضادی چشمگیر دارد. در میان ظروف زرین فام درشت نقش هیچ نمونه‌ای تاریخ‌گذاری نشده است؛ اما آن‌ها با زرین فام‌های ریزنقش همانندی‌هایی دارند و به همین علت احتمال می‌دهند که سبک درشت نقش هم‌زمان با سبک ریزنقش به آخرین ربع از قرن ششم هجری متعلق باشد (محمدزاده میانجی، ۱۳۹۲: ۹۵).

تصویر شماره ۲. کاسه . سبک درشت نقش
(واتسون، ۱۳۹۰: ۷۱)

تصویر شماره ۱. بشقاب . سبک درشت نقش
(واتسون، ۱۳۹۰: ۵۸)

سبک ریزنقش

در این شیوه اغلب خط کوفی مشاهده می‌شود و امضای هنرمند، رباعیات، نوشته‌های جعلی و سبک، دعاهای معمول برای صاحب اثر از جمله این کتیبه‌ها بوده است. مضامین در این سبک محدودترند. از میان موضوعات تصاویر کاروان شتر، اشخاص نشسته، سوارکاران و داستان‌های عاشقانه به چشم می‌خورد (نجفی، ۱۳۹۴: ۴۰-۳۶). سبک ریزنقش از بسیاری جهات از جمله شیوه نقاشی نقش مایه‌ها، روش تزیین و شکل ظرف با سبک درشت نقش متفاوت است. بجاست که این سبک را مکتبی جداگانه در نظرگیریم. به‌هرحال شماری از عناصر مشترک و وام‌گیری‌ها بر ارتباط نزدیک این دو سبک دلالت می‌کنند. پایه و اساس این سبک بر نحوه نقاشی آن قرار دارد؛ زیرا نقش مایه‌های آن با رنگیزه رسم می‌شوند و تنها در تعداد اندکی از نقش مایه‌ها که از سبک درشت نقش اقتباس گردیده، از طرح پیش‌آماده روزمینه لعاب زرین‌فام استفاده شده است. دو روش تزیین مشخص شده است. در بسیاری از آثار سطح ظروف به حاشیه‌ها و قاب بندهای تزیینی تقسیم‌بندی و هر یک با شماری از نقش مایه‌های تکراری پر شده است. آن دسته از آثاری که یک نقش مایه بزرگ سطح آنان را فراگرفته است کمتر رواج داشته و از کیفیت بهتری برخوردارند. احتمالاً این شیوه، سبک ریز نقش با ابعاد بزرگ نامیده می‌شد. مضمون نقش مایه‌ها حتی از آنچه در سبک درشت نقش استفاده می‌شد هم محدودتر بخش اعظم این تصویرها را به ترتیب اشخاصی در حال نشستن و سوارکاران تشکیل می‌دهد که با انواع نقوش اسلیمی و نباتی تلفیق شده‌اند. نقش تصویرها به شیوه‌ای ناقص و شتاب‌زده نقاشی شده‌اند؛ به طوری که اعضای چهره و سایر جزئیات در اکثر موارد درهم و محوشده است. از طرف دیگر روی لباس‌ها در بیشتر موارد طرح‌های مفصل‌تری با تزییناتی از نوارها و نقوش اسلیمی و نخل‌هایی دیده می‌شود که در موقع مناسب عاشقانه‌ترین تصاویر را ترسیم می‌کنند (واتسون، ۱۳۹۰: ۸۷، ۸۸).

تصاویر اشخاص کوچک با صورت گرد، گیسوان بلند و جامه‌هایی با نقش‌ونگار مفصل مشاهده می‌شود. در این شیوه اغلب پرندگان به صورت جفت، ماهی و شتر مشاهده می‌گردد (نجفی، ۱۳۹۴: ۲۶، ۳۳). محتوای نوشته‌ها در سبک ریزنقش جدی‌تر از سبک درشت نقش است. افزون بر نوشته‌های جعلی و سبک و دعاهای معمول برای صاحب ظرف، رباعیاتی هم به زبان فارسی دیده می‌شود که شبیه یا همانند رباعیاتی هستند که بر روی آثار سبک کاشان نوشته شده است. این سبک به اندازه سبک درشت نقش رواج ندارد و احتمالاً پیشرفت آن در ابتدا نه درزمینه شیوه زرین‌فام، بلکه در جهت فن لعاب مینایی صورت می‌گیرد؛ فنی که رنگ‌های مختلف آن به گونه بهتری جزئیات

طرح را مشخص می‌کنند. در این سبک، نسبت به سبک درشت‌نقش، وقت و توجه به ظرافت‌های تصویر نیم‌رخ غالباً به طرز چشمگیری محسوس است. حرکت و چرخش ظروف، ضمن شکل‌گیری، با دقت بیشتری صورت می‌گرفته که در کل پرداخت بهتری را نتیجه داده است (واتسون، ۱۳۹۰: ۸۹، ۹۳).

در این شیوه اغلب خط کوفی مشاهده می‌شود. سبک کاشان: در این سبک کتیبه‌ها سهم بیشتری دارند، مفصل‌ترند و خط کوفی سبک‌دار بسیار مشاهده می‌شود (نجفی، ۱۳۹۴: ۳۶). منبع الهام سبک ریزنقش، تصویرهای نسخ خطی بود. خوشبختانه، یک نسخه خطی از داستان ورقه و گلشاه که تاریخ آن به دوران پیش از مغول می‌رسد و کاملاً مصور است باقی مانده است. در مورد این‌که این اثر دقیقاً متعلق به چه ناحیه‌ای است تا حدودی جای بحث است؛ اما مسلماً این نسخه خطی سبکی رایج را در ایران درست پیش از حمله مغول، ارائه می‌دهد، در این نسخه همان تصاویر کوچک اشخاص را با صورت‌های گرد، گیسوان بلند و جامه‌هایی با نقش و نگارهای مفصل می‌توان دید و همین‌طور درختان و گیاهانی که درخت صفحه شطرنجی و گیاه نقطه چین به طور مشخص از آن‌ها تقلید شده است. نقاشی‌های این کتاب که در چارچوبی بلند و افقی کشیده شده‌اند به درون حاشیه‌ها و قاب‌بند‌های تزئینی سطح سفال‌ها انتقال یافته‌اند. همچنین در سبک ریزنقش، هنرمند تمایل دارد تا طرح‌ها را آشفته و درهم، و درخشش لعاب زرین‌فام را به صورت پراکنده به نظر برساند (واتسون، ۱۳۹۰: ۹۱، ۱۱۲).

تصویر شماره ۴. بطری سبک ریزنقش
(واتسون، ۱۳۹۰: ۹۹)

تصویر شماره ۳. کاسه سبک ریزنقش
(واتسون، ۱۳۹۰: ۹۲)

سبک کاشان

در این سبک کتیبه‌ها سهم بیشتری دارند، مفصل‌ترند و خط کوفی سبک‌دار بسیار مشاهده می‌شود. رباعی‌های عاشقانه با سبک و احساس تکراری، آیات قرآنی، روایات و احادیث، دعاهای معمول برای صاحب ظرف، در موارد نادر تقدیم‌نامه افراد، امضای هنرمند از ویژگی‌های این کتیبه‌ها بوده است (نجفی، ۱۳۹۴: ۳۶ و ۳۷). ظروف زرین‌فام درجات مختلفی از رنگ‌های سبز، طلایی، قهوه‌ای تیره، آبی، آبی فیروزه‌ای زرد طلایی مسی و بنفش را که بر روی زمینه سفید قرار گرفته نشان می‌دهند. این رنگ‌ها با آزاد شدن فلزات اکسیدهای رنگی در شرایط احیای پخت حاصل می‌شوند این تکنیک در ایران عمدتاً در دو مرکز ری و کاشان کاربرد داشتند (ویلسن آلن، ۱۳۸۳: ۵). کاشان در آغاز سده هفتم ه.ق یکی از مراکز عمده تولید سفالینه شد و به مدت چندین دهه ظروفی را تولید کرد که فنی دقیق و ظریف داشتند. در کاشان نخست گروهی از ظروف منقوش زیر لعابی تولید شد که نمونه‌ای از آن‌ها کاسه‌هایی با

دو معیار یا سطح سینی و تنگ بود. دومین گروه عظیم از سفالینه‌های کاشان را ظروف زرین فام از جمله کاسه‌ها، سینی‌ها، گلدان‌ها، تنگ‌ها و کوزه‌های مختلف‌الشکل و نیز کاشی‌های دیواری و تابه‌های شکل‌گیری محراب‌ها را تشکیل می‌دهند.

شیوه زرین فام که در حدود قرن سوم ه.ق در ایران رایج می‌گردد در دوره سلجوقیان و خوارزمشاهیان به اوج شکوفایی خود می‌رسد. تولید این نوع ظروف سری بوده و دانش تولید آن محدود به شمار اندکی از خانواده‌های صنعتگران بود. تنها زمانی اسرار ساخت این فن آشکار شد که صنعتگران دست به مهاجرت زدند و در یک منطقه دیگر مشغول به کار شدند. کاشان یکی از مراکز مهم تولید سفال در ایران بوده است و وجود هنرمندانی چون ابوزید کاشانی و ابی‌ظاهر در این شهر مصداق این ادعاست. هنر کاشی‌سازی کاشان نیز در میان سایر مراکز از اهمیت بی‌نظیری برخوردار است. در کاشان استفاده از شیوه لعاب سفال معمول بوده که مهم‌ترین آن‌ها شیوه لعاب زرین فام است. این شیوه دارای سبکی خاص و ویژه نسبت به مناطق دیگر بوده است. نقوش آن عموماً متراکم، تصویر انسان با صورت گرد و مغولی، چشمان بادامی در رنگ‌هایی چون قهوه‌ای تیره و روشن، ساخته می‌شده است. بسیاری از نوشته‌های آن به خط کوفی و شکسته تعلیق در لبه ظروف و گاهی هم در وسط آن به چشم می‌خورد که شامل اشعار، رباعی و ضرب‌المثل از شاعران بزرگی چون فردوسی، بابا افضل کاشانی، انوری است. از دیگر ویژگی‌های سبک کاشان تصاویر واقع‌گرایانه در عرصه تزیینات سفالی است. این تصاویر از قالب خشک گذشته رها می‌شوند، شخصیت‌ها در ارتباط قوی‌تر با یکدیگر قرار می‌گیرند و کلیت تصویر تا اندازه زیادی واقعی‌تر به نظر می‌رسد. از جمله موضوعات متداول در این آثار می‌توان به صحنه پادشاه و ملازمان، گفت‌وگوی دو معشوق و نیز صحنه‌های برگرفته از داستان‌های تاریخی و ادبی اشاره کرد. همچنین در این دوره با وجود منع پیکره‌سازی در اسلام، ظروفی به شکل انسان و حیوان نیز ساخته می‌شود. تنوعی که در طرح‌های سبک کاشان دیده می‌شود دارای زیبایی و متانت در نقش‌هاست که نتیجه احساس و دقت هنرمندان است. روی این کاشی‌ها تزیینات مختلفی از قبیل انسان، حیوان و شاخ‌وبرگ دیده می‌شود و تأثیر هنر نقاشی و کتاب‌نویسی در تمام آن‌ها نمایان است.

در ظروف زرین فام کاشان، رنگ آبی کمتر به لعاب اضافه می‌شده است. گرچه رنگ آبی و سبز گاهی به قصد محدود کردن یا قلم‌گیری نقش مورد استفاده قرار می‌گرفته؛ ولی گاهی نیز روی قسمت‌های به خصوصی از تزیین دیده شده است. قطعاتی از ظروف سفالین کاشان به دست آمده که دارای تاریخ ساخت بین ۶۰۰ و ۶۱۶ ه.ق است. خمیر ظروف کاشان بسیار نازک و روی هم‌رفته سفالینه کاشان از باکیفیت‌ترین ظروفی است که در ایران ساخته شده است. با توجه به آثار سفالین معرفی شده با تزیین زرین فام و منسوب به شهر کاشان بیشترین موضوع نقوش این نوع ظروف، تصویر زنان است. نقش مردان در تصاویر این نوع سفال‌ها خیلی کم‌رنگ است و هنرمندان نقاش سعی کرده‌اند تمام قسمت‌های ظروف را با نقوشی از تصاویر زنان، دختران، گیاهان اسلیمی و کتیبه‌های فارسی و عربی پر کنند. برخلاف اکثر نقاشی‌های سفال‌های قرون اولیه اسلامی که تک‌چهره‌ها را نشان می‌دهند؛ تصاویر گروهی افراد بر روی سفال‌های زرین فام این دوره به نمایش درآمده‌اند (بیک محمدی و دیگران، ۱۳۹۷: ۱۱۷، ۱۱۸). در سبک کاشان هم مانند سبک درشت، نقش تصویر از پیش آماده بر روی زمینه‌ای با لعاب زرین فام ترسیم می‌شود. به این ترتیب نه تنها به واسطه تزیینات طوماری شکل برجسته جلوه می‌کند؛ بلکه با ردیفی از ویرگول‌ها و اشکال حلزونی خراش داده شده در سرتاسر لعاب، ترکیب روشن‌تری ارائه می‌دهد. این سبک حدود یک و نیم قرن دوام آورد و به‌رغم محدودیت در موضوع بهترین تصویرسازی‌های آن با تصاویر دست‌نوشته‌های هم‌عصرش هم در زمینه ترکیب‌بندی و هم طراحی قیاس

شدنی است. به نظر می‌رسد که ابوزید سفالگر، عامل توسعه و پیشرفت این سبک جدید بوده است و همان‌طور که قبلاً بیان شد امضای او بیش از سایر سفالگران بر روی این نوع آثار دیده می‌شود؛ اما او یگانه سفالگر ماهر نبوده است؛ بلکه شمس‌الدین الحسنی و محمد بن ابی الحسن نیز آثاری خلق کرده‌اند که از هر نظر با آثار هنری ابوزید برابری می‌کند (محمدزاده میانجی، ۱۳۹۲: ۱۰۵).

تصویر شماره ۶. کاسه. سبک کاشان
(واتسون، ۱۳۹۰: ۱۲۲)

تصویر شماره ۵. کاسه. سبک کاشان
(واتسون، ۱۳۹۰: ۱۲۷)

ادبیات و مضامین روایی در سفال زرین فام

زرین فام معادل واژه لاستر است و نوعی تزئین رو لعابی (رنگین) است که برای ایجاد جلای فلزی در سطح سفال لعاب دار استفاده می‌شود. سفالگران ایرانی در قرن‌های هفتم و هشتم هجری (سیزدهم و چهاردهم میلادی) این نوع رو رنگی‌ها را لایقه می‌نامیدند. زرین فام در هر دوره‌ای گران بها بود و منافع حاصل از آن می‌توانست برای سفالگران انگیزه‌ای قوی باشد تا آنان رموز این فن را نزد خود نگه‌دارند و مالک انحصاری این ظروف باشند (محمدزاده میانجی، ۱۳۹۲: ۹). توسعه تدریجی فن زرین فام در اواخر دوره سلجوقی آغاز شد و در دوران ایلخانی به اوج ترقی خود رسید. این نوع کاشی‌ها بیشتر اشکال انسانی، حیوانی، گیاهی و هندسی است. همچنین نگارش شیوه‌های متفاوت و موزونی از اشعار فارسی ضرب‌المثل‌ها، آیات قرآنی از دیگر تزئیناتی است که بر دور و لبه کاشی‌ها شکل گرفته‌اند (لشکری و دیگران، ۱۳۰: ۱۳۹۳). خوش‌نویسی و کتیبه‌نگاری از جمله روش‌هایی است که از دیرباز در ایران معمول بوده و در دوران اسلامی نیز برای آرایش ظروف سفالی دوره اسلامی به کار می‌رفته است به گونه‌ای که به عنوان یک طرح تزئینی بیش از ادوار گذشته راه تکامل پیموده و حتی پیش از نقاشی احترام و مقام داشته است. بر این اساس، اهمیت فراوان خوش‌نویسی در تزئینات بزرگ‌ترین ویژگی نمونه‌های سفالی ایران است؛ به نحوی که هم‌زمان با توسعه آن تحولی عظیم در فرهنگ و تمدن کشورها به وجود آمد و سفالگری نیز مرحله تازه‌ای را آغاز کرد و نگارش بر روی سفالینه‌ها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار شد. نگارش بر روی سفالینه که بیشتر در ادوار اسلامی دیده می‌شود حکایت از فرهنگی والا در توسعه هنر سفالگری دارد. نوشته‌ها در سده‌های نخستین اسلامی دربرگیرنده عباراتی چون آرزوی سلامتی و سرور، خوشبختی و توفیق برکت برای دارندگان و مصرف‌کنندگان و همچنین توجه به دانش، پرهیز از خشم و... است، لیکن در سده‌های میانی اشعار حماسی، عارفانه، اسطوره‌ای، پند و اندرز، عاشقانه و رباعیات با

شیوه‌های گوناگون خوش‌نویسی چون کوفی، نسخ و ثلث، زمانی زینت‌بخش داخل و زمانی خارج ظروف سفالین به‌ویژه نوع زرین‌فام شدند. سابقه ساخت اشیایی که اشعار فارسی روی آن‌ها نوشته شده به قرن سوم ق/نهم م می‌رسد. قدیمی‌ترین سفال مزین به شعر فارسی بر روی یک‌تکه سفال مکشوفه از نیشابور به خط نسخ نوشته شده است. بیشتر اشعاری که بر روی سفال‌ها و کاشی‌های زرین‌فام نوشته شده، رباعی است؛ ولی از قالب‌های دیگر شعر فارسی مانند غزل، قطعه نیز استفاده شده است. اشعار فارسی روی این سفال‌ها متعلق به شاعران نامدار و بعضاً کمتر شناخته شده فارسی‌زبان است. از جمله شاعرانی که اشعار آنان روی سفال آمده می‌توان از فردوسی، بابا افضل کاشانی، انوری، ظهیر، فارابی، سنایی، عمر خیام و حافظ نام برد. اشعار نوشته شده بر روی سفالینه‌ها بسیار ارزشمندند چون از این دوره نسخه‌های مصوری از حماسه ملی ایران، شاهنامه، در درست نیست. بر روی این سفالینه‌ها بارها گاه بیتی از شاعری نامدار چون فردوسی و یا نظامی و گاه رباعی گمنامی با محتوایی پیش‌پافتاده حاکی از عشقی ناکام استفاده شده است که البته چندان خالی از لطایف ادبی نیست چون از یک طرف حامی بدل‌سازی‌های مردمی از ادبیات و اشعار کلاسیک و از سوی دیگر حاوی نمونه‌هایی از محاوره‌های موجود در بین افراد طبقه فرودست جامعه آن روزگار است. از طرف دیگر کتیبه‌های بزرگ و رسمی کوفی در تقابل با کتیبه‌های رایج نسخ و شکل‌بندی‌های رایج هندسی بر روی ظروف زرین‌فام بارها به کار رفته است (نصری، ۱۳۹۹: ۶۷، ۶۸).

یکی از ویژگی‌های مهم این سفالینه‌ها پیوندی است که با ادبیات برقرار می‌سازند و آن به تصویرکشیدن مضامین داستانی شاهنامه و خمسه نظامی است. اشکال انسانی با صورت‌های گرد، چشمان کشیده و دهان‌های کوچک تأکید بر نژاد زرد دارند. پیکره‌ها به صورت تک‌نفره و یا چندنفره مصور و نقوش متنوع جانوری و نقش مایه‌های گیاهی همراه با کتیبه‌نگاری از دیگر تزیینات این اشیا است (ویلسن آلن، ۱۳۸۳: ۵). استفاده از کتیبه جهت تزیین و انتقال مفاهیم از طریق اشعار، احادیث و ادعیه در مراکز ساخت سفال مورد توجه هنرمندان بوده است. بسیاری از ظروف کاشان دارای نوشته‌های کوفی و شکسته تعلیق است که در لبه ظروف و گاهی هم در وسط آن‌ها به چشم می‌خورد (سلیمانی معز، ۱۳۹۸: ۱۴۴).

با بررسی محتوای کتیبه‌ها می‌توان به ادبیات آثار پی برد. در خصوص ارتباط محتوایی کتیبه‌ها با تصاویر باید متذکر شویم که گاه متون با تصاویر مرتبط‌اند و گاه نیستند. این مضامین را در این موارد می‌توان خلاصه نمود:

- ۱- مضامین مذهبی: آیات، روایات و احادیث، دعاهای معمول برای صاحب اثر ۲- مضامین ادبی: داستان‌های شاهنامه، سروده‌ها و داستان‌های عاشقانه، رباعیات ایرانی ۳- شناسنامه اثر: شامل نام سازنده، تاریخ ساخت، نام اهداکننده ۴- زبان آثار: عربی و فارسی (نجفی، ۱۳۹۴: ۳۶).

۱ تطبیق متن و تصویر در نمونه‌های مورد پژوهش

همان‌طور که پیش‌تر بیان شد تمامی سفالینه‌های زرین‌فام، در تصویرهایی که ارائه شده، بر اساس ظروف دارای کتیبه و نقوش مختلف هستند که تمامی آن‌ها متعلق به دوره ایلخانی و در موزه باستان‌شناسی و هنر دوران اسلامی موزه ملی ایران محفوظ می‌باشند. در این پژوهش به تطبیق و ارتباط متن و تصویر پرداخته است. این پرداخت از تطابق متون خوانده شده با مضامین روایی هر ظرف پدید می‌آید. نقوش انسانی، حیوانی، گیاهی و هندسی از عناصر عمده و اصلی تزیینی در کاشی‌ها و محراب‌ها و ظروف سفالین زرین‌فام دوره ایلخانی‌اند که اغلب با نقوش اسلیمی در کنار یکدیگر خودنمایی می‌کنند. کتیبه‌های به‌کار رفته بر روی ظروف، اکثراً در لبه داخلی و بیرونی؛ گاه در قالب

موضوع اصلی تصاویر به‌کار رفته و در مواردی به شکل نوارهای عمودی نمایان شده‌اند. خطوط کوفی، ثلث، نسخ و تعلیق از اقسام رایج و پرکاربرد در این کتیبه‌ها هستند. در میان این آثار کتیبه‌های خوانا اغلب شامل جملات و رباعیات فارسی با موضوعات حماسی، غنایی، تاریخی و اساطیری هستند؛ لیکن در این میان کتیبه‌هایی هم وجود دارند که ناخوانا بوده و نمی‌توان آن‌ها را در زمره گروه خاصی از خطوط قرارداد.

۱ تطبیق متن و تصویر

در این بخش با توجه به تصاویری که از آرشیو موزه ملی به‌دست آمده است، کتیبه‌ها خوانده شده و در مقام مطابقت با تصاویر قرار گرفته‌اند. در تقسیم‌بندی موضوعی صورت پذیرفته برای خوانش موضوعات تصاویر و مضامین کتیبه‌ها به بازخوانی‌های پژوهشی پیشین توجه شده و موضوعاتی مانند: غنایی، دعای خیر، اساطیری و حماسی مدنظر قرار گرفته است. این مطابقت را برای جلوگیری از پراکندگی در یک جدول تطبیقی آورده‌ایم که به شرح زیر است.

جدول شماره ۱: تطبیق تصویری و فرمی عناصر ظروف سفالین زرین‌فام عصر ایلخانی (نگارنده)

شماره تصویر	ظرف	اطلاعات	متن کتیبه	تصویر	تصویر	موضوع متن	مطابقت
۱	کاسه سفالی زرین‌فام به شماره ثبت ۸۲۲۴ محل کشف: گرگان	بی‌آنکه به کس رسید زوری از ما / یا گشت پریشان دل موری از ما / بی‌هیچ برآورد به صدر رسوایی / شوریده سر زلف تو، شوری از ما / چو دانی بدین در نمانی درازا / بتارک چرا برنهی تاج از		غنایی - در سطح داخلی ظرف نقوش گیاهی، انسانی و در وسط سطح داخلی ظرف دو پیکره در حال گفتگو در میان پرندگان و گیاهان با ساقه‌های بلند و برگ‌ها که درون کادری مدور قرار گرفته‌اند، زینت داده شده است.	غنایی	دارد	

شماره تصویر	اطلاعات ظرف	متن کتیبه	تصویر	تصویر موضوع	موضوع متن	مطابقت
۲	تنگ سفالی دارای یک دسته و لوله زرین فام به شماره ثبت ۳۰۹۸ محل کشف: کاشان	العز و الاقبال و الدوله و السلامه: دعا برای خواستن عزت و جلال، احترام، دولت و امنیت		اساطیری - سرتاسر سطح بیرونی این ظرف با نقوش حیوانی، هندسی تزیین شده است. در اطراف این تنگ سفالی نقوش پرندگان و تزیینات تلفیقی طوماری شکلی از خط کوفی و نقوش گیاهی به صورت مدور آراسته شده است.	دعای خیر	ندارد
۳	کاسه سفالی زرین فام به شماره ثبت ۴۷۷۱ محل کشف: گرگان	ای رای تو سال و ماه آزدن من / گفתי نکنم با تو دگر بدعهدی / این نیز نگردن تو بر گردن من / نگهدار باد جهان آفرین (۳ بار تکرار شده است)		غنایی - دعای خیر سراسر سطح داخلی این ظرف با نقوش انسانی تزیین شده است و در وسط سطح داخلی ظرف دو پیکره در حال گفتگو و اطراف لبه داخلی و بیرونی آن با اشعار فارسی به خط تعلیق زینت یافته است.	غنایی	دارد
۴	تنگ سفالی زرین فام به شماره ثبت ۴۷۵۵ محل کشف: احتمالاً کاشان	شادی و نشاط و خرمی کار تو باد اقبال و ظفر بار تو باد گردون فلک دارنده ایام شاد است هر آنکه با غم یار ساخت باخت هر آن چه با کار ساخت مقصود بیافت نور از آن گرفت گل که شب گل بوی بدان یافت کی با جار ساخت		اساطیری - حماسی در این ظرف از نقوش انسانی، گیاهی و حیوانی استفاده شده که در میان دو خط محاط گردیده است. در بالای این بخش نیز نقش اسفنجکس با بر انسان دیده می شود که توسط دو دایره کوچک و بزرگ محاط شده است. این نقش در دورتادور ظرف به فواصل معین تکرار شده. در فواصل خالی بین هر دو دایره نقش لوزی های نامنظمی که به هم نزدیک شده اند وجود دارد.	دعای خیر	ندارد

شماره تصویر	اطلاعات ظرف	متن کتیبه	تصویر	موضوع تصویر	موضوع متن	مطابقت
۵	کاسه سفالی زرین فام به شماره ثبت ۴۷۷۶ محل کشف: احتمالاً گرگان	ای رای تو سال و ماه آزدن من فارغ زمن و شاد به غم خوردن من گفتی نکنم با تو دگر بدعهدی این نیز نکردن تو در گردن من من مهر تو در میان جان آوردم با او همه خرد در میان آوردم آخر ز همه جهان برآوردم، سر تا مهر تو در میان جان آوردم، نگهدار بادا جهان آفرین.		اساطیری سرتاسر سطح داخلی این ظرف با نقوش گیاهی، اسلیمی و برگ‌ها به شیوه نقاشی زیر لعاب زرین فام تزیین شده است که بازتاب فلز فام قهوه‌ای گونه تیره‌رنگی دارد.	غنائی	دارد
۶	کاسه سفالی زرین فام به شماره ثبت ۳۱۷۹ محل کشف: کاشان	من در هوس تو هوش در باخته‌ام وانگه هوس گر تو هوش خود ساخته‌ام هوشم به تو هوس تو شد ... کرد شبی این هوش در ... خته‌ام علی العهد امر لعلی یا لیلی ... ؟ ... خوانا ... کتیبه لبه خارجی ظرف: بخور هرچه داری منه باز پس تو رنجی ... مانند ... هر و اقبال و دولت لصاحبه ... همه داد تو بی داد بنزد یادم دل شده ... باد نبر آن طبع خراب دلش ... این حال شده کتیبه بدنه خارجی ظرف: ور جان نبرد همچو دل مسکین اید ... شکست که ... تو را ... تحسینید ... شیرینید.	 	اساطیری سرتاسر سطح داخلی این ظرف با نقوش گیاهی و حیوانی تزیین شده است و در وسط این ظرف تجمع پرنندگان و اطراف آن اشعار درون کادری مدور و اشکال گیاهی و ساقه‌ها زینت داده شده است.	غنائی	دارد

شماره تصویر	اطلاعات ظرف	متن کتیبه	تصویر	تصویر موضوع	موضوع متن	مطابقت
۷	تنگ سفالی زرین فام به شماره ثبت ۴۷۶۵ محل کشف: گرگان	چاکر ز تو بسیار بجان گردید است در سنگدلی بت و در بی پایی مثل تو به خاک پای تو گردیده است.		اساطیری سراسر این تنگ سفالی با نقوش حیوانی (پرنندگان) و گیاهی اعم از برگ‌ها و اسلیمی‌ها و همچنین تزیینات طوماری شکل تزیین شده است. استفاده از رنگ لاجورد در خط‌های جداکننده و اسلیمی‌ها باعث زینت بیشتر آن شده است.	غنائی	دارد
۸	قاب سفالی زرین فام به شماره ثبت ۳۳۳۹ محل کشف: کاشان	العز الدائم و الاقبال الرائد و النصر الغاب و العز القائم و الجد الصاعد بقا.		غنائی - سطح داخلی این ظرف با نقوش گیاهی، حیوانی تزیین شده است. در قسمت وسط ظرف یک پیکره سواره که اطراف آن نقوش گیاهی و اسلیمی و در حول آن یک پیکره نشسته و اسلیمی‌ها به صورت مدور تکرار شده است. در بخش لبه بیرونی ظرف نقوش نوعی از چهارپایان که به نظر می‌رسد گونه از گربه‌سانان است به صورت مدور تکرار شده است.	دعای خیر	ندارد

شماره تصویر	اطلاعات ظرف	متن کتیبه	تصویر	موضوع تصویر	موضوع متن	مطابقت
۹	قاب سفالی زرین فام به شماره ثبت ۳۱۸۱ محل کشف: کاشان	العز البقا و الاقبال و الدوله، با تاریخ ۶۱۰ هجری قمری.		بزمی - قسمت داخلی این ظرف با نقوش گیاهی، انسانی و حیوانی تزیین شده. در مرکز ظرف نقش سه پیکره در حال گفتگو و میان آن‌ها نقوش گیاهی و اسلیمی و همچنین پرنندگان و ماهی در قسمت پایین پیکره‌ها زینت یافته است. همچنین لبه ظرف با تزیینات طوماری شکل آراسته شده است.	دعای خیر	ندارد
۱۰	کاسه سفالی زرین فام به شماره ثبت ۴۳۹۴ محل کشف: گرگان	متن کتیبه: نوشته بدنه ظرف: الافوق لنا غرام - تفاخر؟ غرم طاوہ الکلام نسیم الريح من انفاس - علیک کما علی سلما سلامی نوشته لبه ظرف: من مهر تو در میان جان آوردم، با او همه خرده در میان آوردم با او همه خرده در میان آوردم - العز الدائم الاقبال الزاید. ای برده دلم زدست دلداری کن در کار توام به عشق همکاری کن دانم که لب خوش تو دادم نهد باری به زبان خوش مرا یاری کن.		اساطیری قسمت مرکزی این ظرف با نقوش گیاهی و حیوانی به شیوه نقاشی لعباب زرین فام تزیین شده است. تمرکز ظرف با نقوش دو حیوان چهارپا در میان نقوش گیاهی و ساقه‌های بلند که به نظر می‌رسد غزال اند زینت داده شده است.	غنایی	دارد

شماره تصویر	اطلاعات ظرف	متن کتیبه	تصویر	تصویر موضوع	موضوع متن	مطابقت
۱۱	تنگ سفالی زرین فام بدون دسته به شماره ثبت ۴۷۶۶ محل کشف: گرگان	این دو بخش توسط نواری طلایی با خط نسخ هک شده است: ای رای تو سال و ماه آزدن من فارغ ز من و شاد به غم خوردن من گفتی تا نکنم در میکده جز می جز وضو نتوان کرد و آن نام که زشت شد نکو نتوان کرد می خورد تو که از پرده مستوری ما از بس که به دریده شد رفو نتوان کرد متن کتیبه: نگهدار بادا جهان آفرین که به هر جا که باشد خداوند این العز الدائم و الاقبال الزاید و السعاده و السلامه و البقا اصاحبه.		اساطیری سرتاسر سطح بیرونی این ظرف تلفیقی از خط کوفی، نسخ با نقوش گیاهی تزیین شده است.	غنائی	دارد
۱۲	بشقاب تو گود سفالی زرین فام به شماره ثبت ۲۱۳۷۷ محل کشف: تخت سلیمان	نگه دار بادا جهان آفرین/ بهر جا که باشد خداوند این (فردوسی) در دهر کسی به گل عذارى نرسید/ تا بر دلش از زمانه خاری نرسید/ چون شانه تا سرش به صد شاخ نشد/ دستش به سر زلف نگاری نرسید (خیام)		اساطیری سرتاسر سطح داخلی این ظرف با نقوش گیاهی، هندسی و حیوانی تزیین شده است. سطح داخلی ظرف را نقش یک گوزن در میان گل ها و بوته ها که درون کادر مدوری قرار گرفته، زینت یافته است و سرتاسر دیواره و لبه پهن ظرف با نقوش گیاهی و هندسی آراسته شده است.	غنائی	ندارد

۱ تحلیل نتایج حاصل از جدول

بر اساس تطبیق صورت گرفته و نتایج حاصل از جدول شماره ۱، از میان ۱۲ ظرف بررسی شده که دارای شاخصه‌های مهم ذکر شده‌اند و به دوره ایلخانی تعلق دارند و همچنین دارای کتیبه در کنار نقوش انسانی‌اند؛ میان هفت عدد از آن‌ها نقش و کتیبه با هم مطابقت دارند. سفال‌های شماره ۱، ۳، ۵، ۶، ۷، ۱۰، ۱۱ از این قبیل‌اند. اغلب موضوعات به‌کاررفته مربوط به موضوعات عاشقانه، غنایی و اساطیری است که نشان‌دهنده اهمیت و رواج این اشعار در تزیینات سفالینه‌های زرین‌فام است. اما در این میان پنج ظرف از مجموع دوازده ظروف مورد بررسی، مطابقتی میان نقوش و کتیبه وجود نداشت. با تعجب از اینکه چرا بین تصویر و متن این سفالینه‌ها، هیچ‌گونه قرابتی وجود ندارد و حتی در مواردی کتیبه حک شده بر روی ظرف، ارتباط چندانی هم با تصویر ندارد؛ به نظر می‌رسد هنرمند سازنده بر طبق یک سنت، متون خاصی را با مضمون دعای خیر، بدون توجه به تصویر رایج که غالباً نقوش غنایی است، بر روی ظرف حک نموده است. البته از این نکته نیز نباید غافل ماند که خاندان‌های مختلف سفالگر، سنت خاص خود را در نقوش و کتیبه‌های روی ظروف داشته‌اند و لزوماً این مسئله به معنای یک ارتباط معنادار بین تصویر و متن نخواهد بود.

۱ نتیجه‌گیری

همان‌طور که در تحلیل نتایج اشاره شد بیشتر سفالینه‌های زرین‌فامی که مورد بررسی قرار گرفت دارای مطابقت متن و تصویر است و این دلالت بر دقت نظر هنرمند دارد؛ و با وجود اینکه سفال را به صورت گسترده و در تعداد بالا می‌ساخت؛ اما از یک سنت هماهنگ و فکر شده پیروی نموده است. سنتی که به خوبی نمایانگر آشنایی بسیارش نسبت به مقولات اسطوره‌ای و شعری است. چراکه انتخاب روایتی غنایی و اساطیری و همچنین نگارش کتیبه‌ای مرتبط از یک هنرمند دارای اندیشه برمی‌آید. این دقت نظر یا حاصل اتفاق فردی است یا این گمان را افزایش می‌دهد که این سفال به صورت خاص، خصوصی و سفارشی تولید شده است. همان‌طور که می‌توان نتیجه گرفت نمونه‌های محدود دیگر که دارای مطابقت متن با تصویر نیستند و احتمالاً طبق عادت و سنت تصویری ساخته شده‌اند. این پژوهش بر آن بوده است تا با بهره‌گیری از روش توصیفی تحلیلی به دو پرسش ارائه شده پاسخ‌هایی ارائه دهد. کتیبه‌ها و نقوش به‌کار رفته در تزیین این سفال‌های زرین‌فام نشان‌دهنده اهمیت و ارزشمندی برخی نقوش ایرانی و نمودار خوش‌نویسی و جلوه‌گری اشعار و جملات فارسی است.

با تحلیل و تطبیق اشعار کتیبه‌های مورد نظر و با توجه به نتایج حاصل از جدول شماره ۳ می‌توان به کاربرد و ارتباط اشعار و جملات فارسی و نقش‌مایه‌های تزیینی مختلفی که بر روی سفال‌های دوران ایلخانی است دست یافت. در بین سفال‌هایی که مورد تحلیل قرار گرفته‌اند شباهت‌های زیادی در فرم ظروف و نقش و تزیینات آن‌ها وجود دارد. اشعار و جملات به‌کاررفته اغلب فارسی و گاهی هم عربی، و اشعار طولانی و کوتاه هستند. همه آن‌ها دارای معنا و اغلب در ترکیب با تزیینات اسلیمی و طوماری و همچنین به‌تنهایی در میان اشکال مختلف به‌کار رفته‌اند. مضامین دعای خیر، برکت و سعادت برای مخاطب؛ در بیشتر کتیبه‌ها مشترک و همچنین مضمون اشعار عاشقانه، اسطوره‌ای و غنایی است. در بیشتر ظروف مورد تحلیل اشعار و جملات با نقوش به‌کار رفته ارتباط دارند و در تعداد اندکی با تصویر خود مطابقت ندارند. لیکن در ظروفی که میان متن کتیبه و نقش مورد نظر پیوندی وجود ندارد، می‌توان این چنین گفت: که برخی از سفالگران آن عصر نقوش مختص به خاندان خود را داشته‌اند و انتقال آن را نوعی سنت و اهمیت می‌دانستند و برخی هم ذوق و سلیقه شخصی خود را ترسیم می‌کردند.

۱ منابع و مأخذ

۱. بیک محمدی، نسرين؛ حسینی، سید هاشم و مرادی محتشم، سپیده. (۱۳۹۷) «مطالعه تطبیقی سبک سفال زرین فام شهرهای کاشان و رقه». *مطالعات باستان‌شناسی پارسه*. سال دوم. شماره سوم. ص ۱۳۲-۱۱۳.
۲. توحیدی، فائق. (۱۳۸۹). *فن و هنر سفالگری*. (چاپ هفتم). انتشارات سمت.
۳. رایگانی، ابراهیم؛ پاک‌باز کتج، داوود. (۱۳۹۷) «بررسی نقوش سفالینه‌های زرین فام و ظروف فلزی دوره سلجوقی و ایلخانی و بازتاب زندگی اجتماعی آن عصر». *فصلنامه علمی - پژوهش نگره*. شماره ۴۷، ص ۲۹-۴۵.
۴. سلیمانی معز، وحیده. (۱۳۸۹) «بررسی و تحلیل نقوش سفال زرین فام قرون ۷ و ۶ ری». *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*. دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه باستان‌شناسی.
۵. لشکری، آرش؛ شریفی‌نیا، اکبر و مهاجر وطن، سمیه. (۱۳۹۳). «بررسی نقوش کاشی‌های زرین فام آوه از دوره ایلخانیان». *فصلنامه ملی پژوهشی نگره*. شماره ۳۲. ص ۵۳-۳۹.
۶. لشکری، آرش. (۱۳۹۷). «بررسی و مطالعه سفال‌های زرین فام نیافته آوه». *فصلنامه علمی - پژوهشی نگره*. شماره ۴۵.
۷. محمدزاده، میانجی، مهناز. (۱۳۹۲) *بررسی سیر تاریخی سفال زرین فام در جهان*. تهران: انتشارات سروش.
۸. نجفی، ثریا. (۱۳۹۴). «مقایسه تطبیقی سفالینه‌های زرین فام کاشان و گرگان در سده‌های ۶ و ۷ هجری». *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*. دانشکده هنر و معماری، کاشان.
۹. نصری، اسماعیل. (۱۴۰۰) «بررسی و بازنگری تخصصی ۱۰ نمونه سفال زرین فام موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران». *دوفصلنامه علمی - پژوهشی هنر*. سال یازدهم، شماره بیست و دوم. ص ۷۷-۶۱.
۱۰. نصری، اسماعیل؛ صالحی کاخکی، احمد و شایگان فر، نادر. (۱۳۹۹) «مطالعه جایگاه اشعار فارسی در سفال زرین فام سده‌های میانه کاشان (با نگاهی به آثار موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران)». *دوفصلنامه علمی کاشان‌شناسی*. دور ۱۳، شماره یکم، ص ۸۲-۶۳.
۱۱. نصری، اسماعیل. (۱۳۹۹) «درآمدی بر شکل‌گیری سفالینه‌های زرین فام ایران در دوران اسلامی». *فصلنامه، دانشکده هنر؛ دانشگاه شهید چمران اهواز*. دوره نهم. شماره ۲۱.
۱۲. واتسون، الیور. (۱۳۹۰). *سفال زرین فام ایرانی*. ترجمه شکوه ذاکری. (چاپ دوم). تهران: انتشارات سروش.
۱۳. ویلسن آلن، جیمز. (۱۳۸۳). *سفالگری اسلامی*. ترجمه دکتر مهناز شایسته‌فر. (چاپ اول). تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
۱۴. معتقدی، کیانوش؛ طالبی آبکناری، محسن و بهارلو، علیرضا. (۱۳۹۷) *صد و سی سال مطالعات سفالینه‌های زرین فام ایرانی*. (چاپ اول). پژوهشگاه میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
۱۵. حسینی، هاشم؛ فرخ فر، فرزانه. (۱۴۰۱). «سفالینه زرین فام عصر صفوی: بازشناخت فرم، طرح و مراکز ساخت». *فصلنامه علمی - پژوهشی نگره*. شماره ۶۲. ص ۸۱-۹۸.
۱۶. اکبری، تیمور. (۱۳۹۷). *سفال زرین فام*. (چاپ اول). تهران: هم‌پا.
۱۷. حسینی، سید هاشم؛ شیرخانی، سمانه. (۱۳۹۵). «درآمدی بر گونه‌شناسی نقوش انسانی سفال‌های زرین فام سده‌های میانه اسلامی ری و کاشان». *فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات هنر اسلامی*. سال دوازدهم، شماره بیست و پنجم.
۱۸. طهوری، نیر. (۱۳۸۱). «جستجوی مفاهیم نمادین کاشی زرین فام». *نشریه خیال*. شماره ۱. ص ۵۸-۸۹.
۱۹. منبع تصاویر: آرشیو موزه ملی ایران.

